

OÇERKD TARİXİN KS-S DASI

kredo.-2019.-11 iyul.-S.15.

Maarif Xalıqov tarix üzrə fəlsəfə doktorudur. O, XX əsrin ikinci yarısı ilə bağlı bir sıra elmi məqalələri ilə tanınır. Ötən il onun işıq üzü görmüş "Ömrün ağı-qaralı zolaqları" adlı oçerki də bədii planda qələmə alınsa da, yenə də bir müəllif kimi ixtisasına sadiq qalmış, əsərdə tarixi-etnoqrafik detallara kifayət qədər üstünlük vermişdir. Belə ki, oçerkin əsas obrazı Ünzülə ana olsa da və hadisələr onun ətrafında cərəyan edib nəql olunsun da, kitabda tarixi bilgilər də kifayət qədər əksini tapmışdır. Belə ki, burada verilmiş "Kukay məhəlləsi", "Maçaxı kəndinin tarixi", "Maçaxı bəyləri" və s. başlıqlı yazılar, habelə tarixi şəxsiyyətlərin Maçaxı kəndində olması haqda məlumatlar oxucularda bölgə tarixi barədə aydın təsəvvür yaradır. Məsələn, aşağıdakı parçaya göz yetirmək, mənəcə, müəllifin məsələyə tarixçi baxışını birbaşa ortaya qoyur:

"Maçaxı kəndi indi İsmayilli rayonunun Tircan kənd nümayəndəliyinin ərazisində yerləşir. Bu kənd dəniz səviyyəsindən 800 m hündürlükdə, Böyük Qafqaz sıra dağlarının cənub-şərq ətəklərində, Girdiman çayının sol sahilində yerləşir.

Deyənlərə görə, Girdiman çayının adı onun sahillərində yaşayan eyni adlı tayfanın adından götürülmüşdür. Digər bir fikrə görə isə bu toponim orta əsrlərdə mövcud olmuş Albaniyanın (Qafqaz) "Girdiman" tarixi vilayətinin adı ilə bağlıdır. Bəzi tədqiqatçılar bu toponimin İran mənşəli "karta" (qala) sözündən və məkan bildirən "man" şəkilçisindən ibarət olduğunu söyləyirlər. Vilayət öz adını orada mövcud olmuş "Girdiman" qalasının adından almışdır. Həmin qalanın Talıstan kəndinin (İsmayilli rayonu) yaxınlığında, Ağçayın sahilində, sıldırım qaya üzərində yerləşən Cavanşir qalasının olması ehtimal edilir. Görkəmli Azərbaycan şairi Fələki Şirvani (XII əsr) şerlərinin birində "Girdiman" toponiminin adını çəkmişdir.

Girdiman çayı Böyük Qafqazın cənub ətəklərindən başlayır və Kür çayına tökülür. Uzunluğu 88 km-dir. Başlanğıcını 2900 m hündürlükdə olan Babadağ aşırımının yüksəkliyindən götürür.

Maçaxının bol suları, bulaqları, çoxlu meyvə bağları və çəmənlikləri insanları həmişə məftun edib. Vaxtı ilə qalın meşələrini, geniş ormanlarını və dağ ətəklərini gözdüyüm və dolandığım bu kənddə 300-dən çox ev olub. XIX əsrin əvvəllərində isə Maçaxıda səksənə qədər ev olub. 2004-cü ildə Maçaxı kəndində 33 ailə yaşayırdı, əhalisinin sayı 150 nəfər idi".

Müəllif İsmayilli rayonunun Maçaxı kəndi ilə bağlı yığcam, müfəssəl məlumat verməklə bu kəndin coğrafi-tarixi mövqeyi haqda oxucuları maarifləndirir. Bir məqamı da unutmaq ki, ayrı-ayrı bölgənin, kəndin tarixi və ərazisi ilə bağlı araşdırma aparmaq və bunları kağızın yaddaşına salmaq özü də bir fədakarlıq istəyir. Çünki ayrı-ayrı bölgələrin tarixini yazmaq həm də bütöv Azərbaycan tarixinin bir hissəsi olmaqla tarixşünaslığımıza mühüm xidmətdir. Maarif müəllim kəndin coğrafi mənzərəsinin təsvirindən tutmuş statistik hesablamalara qədər burada göstərir. Habelə bir tarixçi-alim kimi bu haqda mövcud olan qaynaqlara da istinadən göstərir ki, "İsmayıl bəy Qutqaşını "Səfərnəmə" əsərində yazır: "Maçaxı qəryəsi Qasani mahalının bəyləri oturan kənddir. Müqəddəm abadan və gur kənd imiş. İndi həştada qədər ev həmin olur. Özünün yaxşı bol suları və qabağından cari olan Girdiman

adlı çay və ətrafında yaxşı bulaqları və ziyadə meyvə bağları və çəmənlikləri vardır. Şamaxı ilə bu kəndin arası altı ağac yoldur." Bir ağac yol 7 km-dir.

Maçaxı kəndi XVIII əsrdə Şamaxı xanlığının, XIX əsrdə isə Şamaxı qəzasının Qasani mahalında yerləşirdi. Qasani mahalına Maçaxı, Quşyengicə və Vəndam arasındakı ərazilər daxil idi. Mahalın adı bəzi kitablarda "Qasanlı" yazılıb. Qasani dağı İsmayilli rayonunun Talıstan kəndindədir. Qasani dağının arxasında isə Güyüm kəndi yerləşir. A.A.Bakıxanov "Gülüstanı-İrəm" əsərində Qasani mahalı haqqında aşağıdakı məlumatı verir:

"Hicri 1191-ci (=1767) ildə Fətəli xan Şəki xanı Hüseyn xanla birlikdə iki tərəfdən gəlib Məhəmmədsəid və Ağası xanın yenidən abad etdikləri Şamaxı şəhərini mühasirəyə aldılar... Ölkəni iki hissəyə böldülər. Sədarı və Qasani mahalları Hüseyn xana, Şirvanın qalan hissəsi isə Fətəli xana çatdı."

Adıgözəl Vəlbinəli "Maçaxı-qədim yurd yerimiz" kitabında Maçaxı kəndinin adı ilə bağlı yazır: "Fikrimizcə, bu yer adı A.A.Bakıxanovun "Gülüstanı-İrəm"ində dəfələrlə yad etdiyi Mıçıqçı tayfasının adı ilə bağlıdır... Bizcə, "Mıçıqçı" massaget mənəsində "maşa-ğı", "maçaçət", "massaçı" variantlarından yaranmışdır... Massagetlər isə Maştağa və Maçaxı etnonimlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur".

Digər mənbələrdə isə Maçaxı maye-cari - su bolluğu mənasında işlədilir. Fikrimizcə, ikinci etimologiya özünü doğrultmur. "Azərbaycan topo-nimləri. Ensiklopedik lüğəti"ndə də qeyd edilir ki, Maçaxı oykonimi "massaget" sözünün təhrif olunmuş, yerli şivə variantına uyğunlaşdırılmış formasıdır. Deməli, bu kəndin tarixi eramızdan əvvəllərə gedib çıxır.

Tarixi mənbələrə əsasən deyə bilərəm ki, eramızın əvvəllərində Qafqaz Albaniyasının şimal-şərqində (Girdiman zonası) məskunlaşmış maskutlar, masqatlar, massagetlər Azərbaycan xalqının etnogenezində çox mühüm rol oynamışlar".

Göründüyü kimi, Maarif Xalıqov burada özündən əvvəlki tədqiqatçılara da müraciət edir və bunların üstündən fikir söyləyir, maçaxı oykonimini massagetlərə əlaqələndirib, kəndin tarixinin eramızdan əvvəllərdən başladığını göstərir. Əlbəttə, bütün bunlar müəllifin yazdığı tarixi-etnoqrafik yönlü bədii əsərdə də hadisələrə tarixçi gözü ilə yanaşdığına göstəricisidir. Burada kənd adı ilə bağlı verilən toponimik izahlar da diçilik baxımından şərhini tapsa da, əslində bu da tarixi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Çünki toponimlər də tarixin yadigarları hesab olunur.

Lakin bunlarla kifayətlənməyən tarixçi-alim kənddə yaşamış adlı-sanlı bəylərin də adlarını və alicənablığını oxucuların nəzərinə çatdırır:

"Maçaxı oymağının (XX əsrdən əvvəllər "kənd" coğrafi termini "oymaq" kimi işləndirildi.-M.X.) varlı bəyləri və

torpaq mülkiyyətçiləri haqqında zəngin məlumatlara 1590-cı və 1728-ci ildə Osmanlı türkləri tərəfindən tərtib edilmiş "Gəncə - Qarabağın müfəssəl dəftəri" adlı mənbələrdə də rast gəlirik. Bundan əlavə, XIX əsrin əvvəllərindən-XX əsrin əvvəllərinə kimi rus məmurlarının tərtib etdikləri kameral siyahıya almalarda da Maçaxı kəndinin əhalisi və torpaq sahibləri haqqında bəzi məlumatlar vardır və onlar hal-hazırda Respublika Milli Arxiv Fondunda saxlanılmaqdadır.

Bəylik kəndi kimi tanınan Maçaxıda yaşayınların çoxu bəy tituluna XIX əsrdə yiyələniblər. XIX əsrdə kənddə aşağıdakı bəy nəsilləri olub:

1. Əhməd bəy nəsli
2. Murad bəy nəsli
3. Qocabəyli nəsli
4. Hacı bəy nəsli
5. Cavad bəy nəsli
6. Osman bəy nəsli
7. Teymur bəy nəsli
8. Şükür bəy nəsli

Maçaxı bəylərinin alicənablığı haqqında 70-80 il bundan əvvəl çoxlu rəvayətlər söyləyirdilər. Lahıç, Həftəso, Brovdal dağ adamları söhbət edirdilər ki, bizim taxılımız qurtaranda Maçaxı bəylərinə müraciət edərdik. O bəylər də bizə taxıl köməkliliyi edərdilər və biz də ailəmizi ərzaq çətinliyindən çıxardıq. Belə kişilərdən - Lahıçdan Seyid Razi, Kərbəlayi Həbib, Brovdaldan - Məşədi Ayət, Həftəso, Əhəndən və başqa dağ kəndlərindən onlarla başqaları Maçaxı bəylərinin kasıblara, aclara əl tutmasından, səxavətindən danışdılar. Karvansara sahibi olan Molla Məhəmməd taxılı olmayanlara taxıl, pulu olmayanlara sələmsiz pul verərdi, atının arpası qurtaranlara təmənəsiz yem və sair köməkliliklər göstərərdi. Bu səbəbdən də dağ kəndlərinin (28 kənd) adamları Maçaxı kəndinin adamlarının, bəylərinin xatirəsini həmişə yad edər, onların xeyirxah əməllərindən şirin-şirin danışmaqdan doymazdılar".

Bu tarixi məlumatların verilməsi isə həm də onu göstərir ki, Maçaxı kəndi bu cür adlı-sanlı nüfuz sahiblərinə görə "Bəylik kəndi" kimi də qeyri-rəsmi də olsa, tanınmış. Həm də bu insanlar - nəsillər də kəndin sakinləri olmaqla kəndin tarixi ilə sıx bağlıdırlar. Başqa sözlə, hər hansı bir yaşayış məntəqəsinin tarixi o kənddə bina olub yaşayan sakinlərinin yaşayış tərzini, həyatı, məişəti və s. kimi amillərlə sıx bağlıdır. Kəndi onun əhalisindən təcrid olunmuş şəkildə götürmək olmaz. Kəndi yurd edən, ona kənd-yaşayış statusu verən, tarixləşdirən məhz həmin yaşayış məntəqəsinin sakinləridirlər. Xüsusən də, o ki ola kəndin sayılıb-seçilən, zadəgan tipli insanların söhbət gedirsə, bu, ayrıca əhəmiyyət kəsb edir. Necə ki, həmin adlı-sanlı bəylərin say çoxluğu hesabına kəndin ikinci bir adla "Bəylik kəndi" kimi tanınması bu məsələyə aydın işıq salan cəhətlərdən biri kimi anlaşılmalıdır. Bir sözlə, kəndi məşhurlaşdıran səbəblərdən biri də onun varlı-hallı, səxavət əhli olan sakinləridir. Bu baxımdan Maarif Xalıqovun "Maçaxı bəyləri" adı altında təqdim etdikləri də tarixşünaslıq baxımından xüsusilə təqdirə layiqdir.

Maarif müəllim "Ermənilərin Maçaxı kəndində törətdikləri vəhşiliklər" başlığı altında Rauf həkimin dilindən dedikləri də qan yaddaşımızı hərəkətə gətirmək baxımından əhəmiyyətlidir. Müəllif bu hissəni əslində memuar tipli bir yazı kimi kənd sakininin danışığından qələmə almaqla kitabdakı faktların əyanılığını açıb ortaya qoymuşdur: "Ermənilərin 1918-ci ilin mart ayında Maçaxı kəndində törətdikləri insanlığa

sığmayan vəhşilikləri haqqında Rauf həkimin atası Mustafa ona danışmış. O zaman Mustafanın 10 yaşı var idi. 1918-ci ilin Novruz bayramına az qalmış erməni quldurları kəndə soxuldular. Günorta namazı vaxtı idi. Kənd əhli kəndin mərkəzindəki böyük məsciddə idi. Ermənilər məscidi yandırdılar. Demək olar ki, bir nəfər də bayıra çıxa bilmədi, içəridə olanların hamısı yanaraq külə döndü. Məscid 1889-cu ildə tikilmişdi.

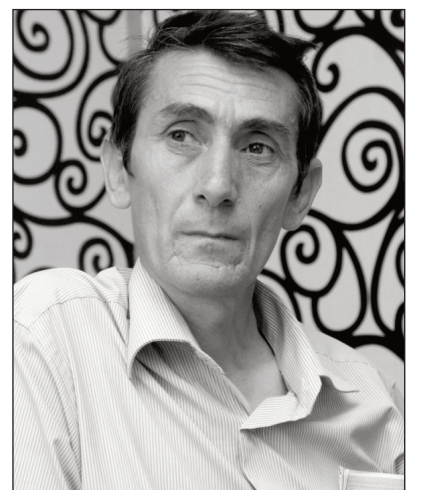
Ermənilər daha sonra Girdiman çayının sol sahilindəki məscidi də yandıraraq yerlə yeksa etdilər. Məscidin yaxınlığında olan Bazar meydanı da ermənilər tərəfindən yandırıldı.

Tərəpədən dırnağa kimi silahlanmış erməni quldurları dinc əhaliyə, qadınlara, uşaqlara, qocalara işgəncələr verir, evlərini və əmlaklarını yandırır. Maçaxıda Şirin baba və onun arvadının yaşadığı qazmanı odlayıb yandırdılar. Əsir tutduqları ata və ananı övladlarının gözü qarşısında balta ilə doğradılar, övladlarını isə bu "mənzərəyə" baxmağa məcbur etdilər.

Həmin hadisələrin şahidi olan atası Mustafa Raufa söhbət edərki ki, ermənilər kəndə daxil olduqdan sonra heç kim məsciddən çıxa bilməyib. Əhalinin bir hissəsi Girdiman çayının sağ sahilində olan "Dərəlaş" deyilən yerdə gizləndi.

1918-ci ilin mart qırğınları zamanı Tircan kəndi və onun qonşuluğunda olan Maçaxı kəndinin sakinlərindən 60 nəfər qətlə yetirilmişdi. Bunlardan 40 nəfəri qadın, 20 nəfəri uşaq olmuşdur".

Bu parça bir daha XX əsrin əvvəllərində baş vermiş qətliamları üzə çıxarmaqda bir tarixçi alimin xidməti kimi də düşünülməlidir. Belə ki, bir dağ rayonunun ucqar bir kəndində baş vermiş bu qanlı müsibəti yazıya almaq özü də tarixin qaranlıqda qalan məqamlarını tapıb aşkara çıxarmaq deməkdir ki, bunu da həmin torpağın tarixçi övladı olan M.Xalıqov bir missiya kimi yerinə yetirmişdir. Bu əyani faktları müəllifin kənd sakinini Rauf həkimin dilindən qələmə alması isə bir daha "Qarı düşmən dost olmaz" xalq deyiminin həyatdakı əks-sədasıdır. Üstəgəl, bu, həm də "Ömrün ağı-qaralı zolaqları" əsərinin janrı baxımından oçerik tipli olmasından irəli gələn xarakterik cəhətdir. Elə həm də oçerkin adında ifadəsini tapan "Ağı-qaralı zolaqlar" kimi müəllif kəndin tarixindən, kənd sakinlərinin ömür yollarından gəlib-keçən ağı-qaralı günləri oçerik janrının tələblərinə uyğun olaraq təbiiliklə verməyə müvəffəq olmuşdur. Başqa sözlə, Maarif Xalıqov bir tarixçi alim kimi bədii planda yazıya aldığı əsərində də tarixi hadisələrin real əks-sədasını oxucularının qulağına aydın diksiya ilə çatdırıb bilmişdir.

Sakir SSLİFOĞLU,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru